
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Олександр Александров

П. М. БІЦІЛЛІ — ІСТОРИК ТА ТЕОРЕТИК СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

“Треба спробувати ввійти в коло думок середньовічної людини, проробити разом з нею її розумові операції; тоді і тільки тоді слова матимуть для нас їх справжній зміст, і ми почуємо справжню середньовічну думку”

*(П. М. Біциллі.
Елементи середньовічної культури)*

Кожна людина, створена за зразком і подобою Божою, по-своєму талановита. Але усвідомлюється цей талант і власне призначення не завжди. Є люди, що знайшли себе вже в ранньому віці і завзятою працею розвили в собі творче начало, котре приносить яскраві плоди ще під час їхнього життя.

Людство знає сотні й тисячі імен учених, художників, письменників, що зростили з кинутих Богом у їхню душу зерен таланту могутнє древо духовного життя. Не всі вони поціновані сучасниками, імена одних назавжди канули в Лету, інших же, навпаки, з плином часу звучать усе частіше.

Серед тих, чия зірка, у міру віддалення від нас, горить усе яскравіше — історик і філолог, культуролог Петро Михайлович Біциллі. Його внесок у науку вдало окреслив сучасний петербурзький історик професор Б. С. Каганович: “Біциллі став одним з перших культурологів, у сучасному значенні цього слова, в російській науці ХХ століття —

і при цьому одним з найбільш яскравих і талановитих. Обмовимося, що мова йде про культурологію, яка базується на наукових передумовах, а не на спекулятивній історіософії чи довільній есеїстиці”.

Людина багатогранного таланту — видатний історик і теоретик культури, лінгвіст і літературознавець, літературний критик — Петро Михайлович Біціллі народився, виріс і здобув освіту в Одесі. Тут він почав свою блискучу і почасти драматичну наукову кар’єру.

П. М. Біціллі народився 1879 р. у родині одеського дворянина, що займав у той час посаду секретаря міського кредитного товариства. Пращури Біціллі були вихідцями з Албанії, що отримали за участь у війні 1812 р. дворянське звання. Після закінчення гімназії Петро Михайлович продовжив освіту на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. Студентські роки майбутнього вченого співпали з періодом захоплення молоді ідеями соціалізму, які деякий час приваблювали і його. За участь у заколотах Біціллі був відрахований з університету і перебував під наглядом поліції. Він закінчив університет в 1905 р. і був залишений стипендіатом для підготовки до магістерського екзамену по кафедрі загальної історії.

П. М. Біціллі здобув освіту в одному з кращих університетів Росії, у якому викладали найвидатніші вчені того часу. Утворений з моменту заснування університету в 1865 р., історико-філологічний факультет, на якому навчався, а потім працював Біціллі, комплектувався головним чином за рахунок вихованців Московського університету. Серед тих, хто заклав наріжний камінь у фундамент науки й освіти південного краю, — багато видатних філологів та істориків. Це, зокрема, відомі медієвісти В. І. Григорович, Н. Н. Розенталь, Н. Ф. Красносельцев, В. А. Яковлев, А. П. Доброклонський та ін. Найбільш яскраві фігури — філолог Василь Михайлович Істрін (1865 — 1937), який працював в університеті з 1897 до 1907 року, коли був обраний академіком Імператорської Академії Наук і, як вимагав того його новий статус, переїхав у Петербург; видатний історик культури, згодом академік Никодим Павлович Кондаков (1844 — 1925), що очолював у Новоросійському університеті кафедру теорії й історії мистецтва з 1870 до 1887 року; Федір Іванович Успенський (1845 — 1928) — візантиніст, згодом також член Імператорської Академії Наук, працював в університеті з 1874 до 1894 року. Після завершення роботи в університеті вони залишили в Одесі плеяду талановитих учнів,

у яких вчився Біціллі. Їх поєднувала особлива атмосфера пошуку наукової істини, працьовитості і відданості своїй справі. У цій сприятливій атмосфері формувався і розвивався талант молодого вченого.

У 1911 р. Біціллі, після складання магістерського іспиту, обіймає посаду приват-доцента кафедри загальної історії Новоросійського університету. Одночасно він викладає на Одеських вищих жіночих курсах і в Політехнічному інституті. Після захисту в 1917 р. магістерської дисертації обирається доцентом, а потім екстраординарним професором тієї ж кафедри Новоросійського університету. У 1917 — 1920 р. Біціллі був далеким від політики, а в лютому 1920, не приймаючи нову владу, він разом з родиною назавжди залишив Одесу і відправився в еміграцію. Він був серед тих декількох десятків доцентів і професорів університету, включаючи ректорів Д. П. Кишенського (був ректором у 1914 — 1917 рр.), А. П. Доброклонського (1917), А. Д. Білімовича (1917 — 1919), що віддали перевагу чужині, аніж життю при радянській владі.

Спочатку Біціллі, разом з родиною, мешкає в Югославії, потім живе і працює у Македонії, а з початку 1924 року за рекомендацією Н. П. Кондакова обіймає посаду завідувача кафедри загальної історії Софійського університету. Він працював у Софійському університеті до кінця 1948 року, коли у віці близько сімдесяти років після закінчення контракту був звільнений новою владою без права на пенсію. Ті, від кого він утік у лютому 1920 р., мовби підкоряючись злій долі, усе-таки наздогнали його. Помер Петро Михайлович у серпні 1953 р. Біограф вченого А. Мещерський пише: “Відчуття своєї неpotrібності, приреченості все частіше опановувало його. Смерть (рак легенів) він зустрів на диво спокійно: він чекав її і, очевидно, давно жадав”.

І все-таки доля була прихильна до Біціллі: вона дарувала йому в еміграції не тільки три десятки років наукової і викладацької діяльності, але й те, чого були позбавлені його колеги на батьківщині, — свободу творчості.

Наукова спадщина П. М. Біціллі величезна. Він автор, принаймні, 27 книг, більш 250 статей, заміток і рецензій. Володіючи декількома мовами, Біціллі писав і публікував свої праці російською, сербською, болгарською, чеською, німецькою, англійською, французькою та італійською мовами. Можна припустити, що в його й досі не ви-

вченому архіві, який зберігається сьогодні у Петербурзі, є і неопубліковані роботи.

Як історик і теоретик культури П. М. Біціллі формувався в умовах істотного інтересу до епохи середньовіччя, характерного для європейської гуманітарної науки кінця XIX і, особливо, початку XX століття. Шлях ученого в медієвістику був довгим і зовні неквапливим, що пояснювалося необхідністю нагромадження і ретельного аналізу матеріалу, котрий внутрішньо суперечив поспіхові, вимагав не просто дослідницької уваги, а й певної “вчуттєвості”, входження дослідника у віддалене від нього культурно-психологічне середовище.

Разом з тим подібна зовнішня заповільненість у сполученні з інтенсивною роботою інтелекту неодмінно повинна була принести свої плоди. Про це й свідчить творча біографія Біціллі. В 1917 р., у віці 38 років, тобто через 12 років після закінчення університету, учений захистив у Санкт-Петербурзькому університеті магістерську дисертацію (вперше опублікована в Записках Імператорського Новоросійського університету 1914 року, окремою книгою — в Одесі 1916 року). Це пошукування назване “Салимбене. Нариси італійського життя XIII століття”. А вже у 1919 р. в Одесі ж було видано теоретичне дослідження “Елементи середньовічної культури”, в 1925 у Празі — “Нариси теорії історичної науки”, в 1933 р. у Софії з’явилася монографія “Місце Ренесансу в історії культури”. Написані з відносно невеликими перервами, поряд з численними філологічними працями, під час викладання в університеті, у роки історичних катаклізмів і особистої невпорядкованості автора, вони є підтвердженням того, що до революції Біціллі активно акумулював знання і спостереження, а лише потім втілював свої задуми в публікаціях.

Основні теми, що цікавлять Біціллі як історика і теоретика культури, ескізно намічені вже в книзі про Салимбене. Важливим є й те, що в процесі роботи історика над нею сформувалися методологічні послання, які виявилися винятково плідними.

Наслідуючи традиції петербурзької школи істориків середньовічної культури, засновником якої був професор І. М. Гревс, а найбільш яскравими представниками — О. А. Дабиаш-Рождественська і Л. П. Карсавін, Біціллі визначає як основний предмет дослідження “історію душі”, “духовну природу” так званої “середньої людини”, оскільки саме вона включає у свій кругозір ідеї і духовні цінності,

типові для певного середовища й епохи. Такою людиною своєї епохи і середовища учений вважає, зокрема, автора своєрідного симбіозу хроніки й автобіографії монаха-францискіанця XIII століття Салимбене. Як уявляється, залишаючись у рамках відповідної наукової традиції, Біццеллі вже в цій книзі шукає свій підхід до середньовічної культури. Коли читаєш “Салимбене”, мимоволі приходиш до думки про синкретичний характер цієї культури. Це єдність Бога, світу і людини, колективу й особистості, духового і природного і т. п. Звідси ідея інтровертивності свідомості середньовічної людини — основна в книзі про Салимбене. Від цієї думки до основного постулату Біццеллі-медієвіста — один логічний крок. Цей постулат, очевидно, повинен бути сформульованим у такий спосіб: середньовічна людина вирізняється особливим сприйняттям світу, оскільки він, цей світ, не відділений від неї як деяка зовнішня і відчужена від неї дійсність. Перебуваючи усередині цього світу, людина не здатна його сприймати як щось ціле, а лише вроздріб. Синтетичною потенцією, що поєднує окремі елементи у світове ціле, володіє не людина, а Бог.

У зв'язку з цим завдання дослідника — реконструювати ментальність середньовічної людини, систематизуючи донесені до нас матеріальною і духовною культурою розрізнені елементи в органічне ціле. Дотримуючись цієї дослідницької установки, Біццеллі й створює працю, основні ідеї якої продуктивні й сьогодні. Це “Елементи середньовічної культури”.

Відомо, що у великих книг, як і в їхніх авторів, бувають різні долі. В одних випадках, ледь побачивши світ, вони стають надбанням широкої публіки і впливають на уми як сучасників, так і нащадків. В інших — видані чи ні, довго знаходяться в тіні, і тільки потім, після довгих десятиліть, виявляються могутнім каталізатором науки і культури. Чи варто нагадувати читачу-гуманітарію, наприклад, про видатні, але настільки несхожі долі “Морфології чарівної казки” й “Історичних коренів чарівної казки” В. Я. Проппа чи про монографію М. М. Бахтіна, присвячену творчості Франсуа Рабле?!

Дивовижне, але яскраве свідчення мінливості долі книги — дві монографії, написані з літературною майстерністю, глибокі за змістом, присвячені середньовічній культурі, що ведуть до однієї наукової традиції, більш того, видані в той самий — 1919 — рік, “Осінь Середньовіччя” Й. Хейзингі та “Елементи середньовічної культури”

П. М. Біціллі. Якщо книга голландського вченого незабаром після видання знайшла своїх читачів, перекладачів і нових видавців (опублікована, зокрема, російською і українською мовами), завдяки чому здобула загальноєвропейську популярність, то друга, залишившись за “залізною завісою”, тільки тепер, як і інші книги П. М. Біціллі, приходять до свого читача.

“Елементи середньовічної культури” — дослідження теоретичного характеру, логічне продовження історико-культурних студій П. М. Біціллі, присвячених західноєвропейському середньовіччю. Він назвав її “залишком”, що виник під час розробки конкретних проблем.

Біціллі звертається до фактів середньовічної культури, вважаючи, що вони дають “ключ до розуміння духовної природи середньовічної людини”. Основною її рисою учений вважає універсалізм із його прагненням “охопити світ у цілому”. Мислення середньовічної людини символічне. Людина напружено вдивляється у зримий світ, щоб збагнути його незримую сутність. “Погляд раз у раз переноситься з землі на небо, з неба на землю, і в результаті розходження двох порядків якимось перестав відчуватися. На символи переносяться властивості символізованого в такій повноті, що символ не тільки стає об’єктом вшанування, але й наділяється силою, властивою тому, що він символізує. (...) У відповідності з цією тенденцією знаходиться протилежна: на символізоване переносяться властивості символу”. Таким чином, символічне мислення переборює прірву, що розділяє світи.

У зв’язку з цим Біціллі пише про дві протиборчі тенденції у середньовічному розумінні світу, що раз у раз переходить від монізму до дуалізму, гностичного і еретичного за своїм характером, “так матеріальному повертається його реальність, його самість, так знову викопується прірва між емпіричним і умосягненим — тими ж руками, що намагалися її засипати”.

Другою найважливішою властивістю середньовічної свідомості, поряд із символізмом мислення, виступає, за Біціллі, містицизм. Але він є запереченням символізму з його прагненням синтезувати зриме і незриме, оскільки містик заперечує все минуше і випадкове. Це єдиний, крім теоретичного, шлях подолання дуалізму середньовічної свідомості, єдина можливість торжества монізму.

За “Елементами середньовічної культури”, середньовіччя осягає

світ як ієрархію символів, кожний з яких віддзеркалює “великий світ” з тим чи іншим ступенем повноти. Тому земна ієрархія світських і духовних чинів є відображенням потойбічних “чинів”. У цьому виявляється тенденція середньовічної думки розглядати усе під одним кутом зору. Об’єкти пов’язані один з одним тому, що усі вони пов’язані з Богом. Саме він додає світові цілісності, сам же по собі цей світ цілісності позбавлений. “Світ є цілісним лише остільки, оскільки він увесь, повністю залежить від Бога, оскільки він є витвором і його відображенням. Але узятий окремо від нього, у самому собі, світ розпадається на безліч об’єктів...” Звідси в живописі багатоманітність планів і центрів і немає єдиного центру. “Для старих майстрів не існує головного і другорядного: все однаково цінне, все вимальовується однаково сумлінно, із усіма деталями; на деревах можна перерахувати всі листочки, на крилах ангелів — усі пір’їнки”. Середньовіччя мислило світ статично і просторово, — за Біццеллі, це ще одна з найважливіших рис даної культурної епохи.

Прийнято вважати, що на зміст цієї праці істотно вплинули роботи сучасників ученого, насамперед Л. П. Карсавіна. Ця думка, з усією її відносною вірністю, не повинна приховувати від нас головного: “Елементи середньовічної культури” свідчать про яскравий талант автора, який у своєму розумінні природи середньовічної культури просунувся набагато далі представників петербурзької школи, у тому числі і Карсавіна. Звичайно, сучасному читачеві, як правило, незнайомому з науковим контекстом, у якому виникла книга, дуже складно відокремити індивідуально-авторські думки від ідей, що є, так би мовити, “загальним надбанням”. Але він гідно оцінить ступінь володіння матеріалом, уміння Біццеллі на диво точно і ясно формулювати думки і, звичайно, яскравий літературний талант ученого.

Окрім цього, не можна обмежувати науковий контекст праць Біццеллі-культуролога школою Гревса. Вчений повинен бути співвіднесеним з тією науковою традицією вивчення культури, яка представлена іменами Якоба Буркхардта, Емілія Дюркгейма, Люс’єна Леві-Брюля, Йогана Хейзингі, Б. Кроче, а пізніше — Л. Февра, М. Блока, Ж. Ле Гоффа, А. Я. Гуревича та ін. Її характеризує установка на дослідження колективного напрямку думок, що створює загальну картину світу, зафіксовану тією чи іншою національною культурою певної епохи. Явища матеріальної і духовної культури у всьому їх-

ньому розмаїтті розглядаються в цьому випадку як засіб реконструкції ментальності, загальної духовної настроєності і т. п.

На перший погляд, головні положення “Елементів” власне принципово нових наукових гуманітарних відкриттів не містили. Основні думки, що складають зміст “Елементів”, висловлювалися як до Біціллі, так і його сучасниками, зокрема, вони багато в чому співзвучні “Осені Середньовіччя” Й. Гейзингі. Інтелектуальна сила “Елементів середньовічної культури”, джерело продуктивності її ідей в іншому. Біціллі як ніхто інший до нього, а якоюсь мірою і пізніше, переконливо презентував середньовічну культуру як систему елементів.

Біціллі реконструює середньовічну свідомість почасти інтуїтивно. Саме інтуїтивізм, причому інтуїтивізм науковий, а не художній, як основа дослідницького методу Біціллі, дозволив йому представити середньовічну культуру як систему. У цьому й полягає те, що відрізняє його роботи від праць представників школи Гревса, найбільш яскравою фігурою серед яких був, безумовно, Л. П. Карсавін.

Карсавін розумів культуру як колективне психічне в його індивідуальних проявах. Як і Біціллі, він пише про символічний зв'язок відстороненого й індивідуального, про суперечливість і навіть протиріччя двох начал у середньовічному світогляді. Він описує різні форми середньовічного універсалізму, пише про синтетизм і символізм і т. п. Однак ця культура, як її розуміє Карсавін, позбавлена в його описі головного — ієрархної системності. Відштовхуючись від одних і тих же посилань, використовуючи однотипний фактичний матеріал, Біціллі і Карсавін осмислили його в різній мірі. Це розходження корениться насамперед в особливостях таланту дослідників, що й виявилось в кінцевому результаті джерелом продуктивності сформульованих ідей.